

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش ایران دوره ی اسلامی

بررسی وضعیت تجارت برده در ماوراءالنهر در قرون سوم و چهارم هجری

استادراهنما:
دکتر مصطفی پیرمردیان

استاد مشاور:
دکتر علی اکبر کجباف

پژوهشگر:
هاجر کریمی

مهر ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره

اسلامی خانم هاجر کریمی تحت عنوان:

بررسی وضعیت تجارت برده در ماوراءالنهر در قرن سوم و چهارم هجری

در تاریخ ۸۹/۸/۸ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه	دکتر مصطفی پیرمردیان	با مرتبه ی علمی	استادیار امضا
۲- استاد مشاور پایان نامه	دکترعلی اکبر کجیاف	با مرتبه ی علمی	استادیار امضا
۳- استاد داور داخل گروه	دکتر اصغر محمودآبادی	با مرتبه ی علمی	دانشیار امضا
۴- استاد داور خارج از گروه	دکتر شکوه السادات اعرابی	با مرتبه ی علمی	دانشیار امضا

دکتر مرتضی دهقان نژاد

امضای مدیر گروه

پاس و تاش وردگار مان را ان ندهی مرآت ماد و بیارو مرجاهه می قدس عم و دایش گام مدو

و ای ندی عذارا مردو آمان مرتو ت قدم ند.

اون رسای و دراه راور تان پیمان رسایده، جادار دازمام ان ان راه تبار ایاری و دس

پاس ارم.

از اساید وه ر دا ها مان، و هاتورا ماناب آ می دمر مرادیمان و اتادشاور ناب آ می دمر باب

ما و تلاش و دراه را مان اجا دهان ل و رودای را دارم.

و ن وون تاخا می، ادیات، وه ر و ساتا تاخا می دا ها مان و نر وون تاخا دا هریان

و کا واسا، دا ه ا ا ان و دا ه رس ان می ا ا ان و ش یاری و دس یار

پاس ارم.

تدم وود و ما م

چکیده

تجارت برده در طی قرن های سوم و چهارم هجری در ماوراءالنهر از اهمیت بسیاری برخوردار است. چنانکه این پدیده، به جهت خرید و فروش غلامان ترک و غیر ترک رونق بسیار می یابد و منجر می شود تا زمینه برای ورود اقوام ترک آسیای میانه به سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی فراهم شود. از این رو، این رساله با هدف بررسی نوع تجارت برده در ماوراءالنهر و تبیین آن در تقابل با عنصر ایرانی مسلمان و تأثیرات آن بر تحولات سیاسی سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی، با ابعاد و زوایای گوناگون ارائه می شود. در بررسی این مسأله پژوهشی خواهیم دید که موقعیت سوق الجیشی ماوراءالنهر در تقابل با سرزمین های اقوام ترک نشین و قرار گرفتن آن در مسیر جاده های بین المللی چون جاده ی ابریشم، موجب شکل گیری پدیده ی تجارت غلامان ترک و غیر ترک در ماوراءالنهر شده است. چنانکه فتوحات اعراب مسلمان در این منطقه، تجارت برده را نیز تقویت کرده است. زیرا که اعراب مسلمان در فتوحات خود اُسرای کافر را برده خود می کردند. اما، امرای ایرانی و خلفای عباسی، غلامان ترک را در امور کشوری و لشکری به کار می گرفتند. از این رو، پدیده ی بردگی در منطقه ی ماوراءالنهر نسبت به جوامع دیگر به میزان قابل ملاحظه ای تعدیل یافته تر شد. زیرا که غلامان ترک در سرزمین های اسلامی به واسطه ی تعلیم و تربیت امرای ایرانی از غلامی به امیری و سپهسالاری رسیدند و این امر مدیون عوامل مهمی چون نقش آیین اسلام در تعدیل بردگی و دیدگاه سیاسی امرای ایرانی نسبت به غلامان ترک است که آنها را نه به عنوان " برده " بلکه به عنوان عنصری کارآمد و با استعداد برای پشتیبانی دولت ایرانی در مقابل تهدیدات داخلی و خارجی می دانستند. بدین ترتیب، این غلامان در تحولات سیاسی سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی نقش به سزایی یافتند، چنانکه به کارگیری آنان در امور سیاسی و نظامی منجر به پیامدهای تلخ سیاسی در سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی شد که از جمله ی آنها انقراض دولت های ایرانی و پیدایش دولت های مقتدر ترک و ترکنازی ایشان در عرصه تاریخ کشور است.

کلید واژه ها: تجارت برده، ماوراءالنهر، غلامان ترک، سرزمینهای اسلامی، امرای ایرانی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

پیشگفتار

فصل اول : کلیات

- ۱-۱- تبیین مسئله پژوهشی و اهمیت آن ۱
- ۲-۱- اهداف تحقیق ۲
- ۳-۱- پرسشها و فرضیات تحقیق ۲
- ۴-۱- پیشینه ی تحقیق ۳
- ۵-۱- روش تحقیق و مراحل آن ۴
- ۶-۱- معرفی برخی از منابع پژوهش ۴
- ۱-۶-۱- تاریخ ها ی عمومی ۴
- ۲-۶-۱- تاریخ های محلی ۵
- ۳-۶-۱- کتب فتوح ۶
- ۴-۶-۱- منابع سیاسی ۶
- ۵-۶-۱- منابع جغرافیایی ۷
- ۶-۶-۱- منابع ادبی ۷
- ۷-۶-۱- منابع تحقیقاتی ۸
- ۱-۷-۶-۱- کتب تحقیقاتی ۸
- ۲-۷-۶-۱- مقالات تحقیقاتی ۹
- ۳-۷-۶-۱- پایان نامه هایی دانشگاهی ۱۰

فصل دوم : پیشینه تاریخی برده و برده داری از آغاز تا ظهور اسلام

- ۱-۲- مفهوم واژه ی برده و برده داری ۱۱
- ۲-۲- منشأ پیدایش بردگی ۱۳
- ۳-۲- تفاوت مفهوم بردگی در جوامع غربی و شرقی ۱۴

- ۲-۴- نخستین دولت های برده دار در دوران باستان..... ۱۶
- ۲-۵- بردگی در ایران باستان..... ۱۸
- ۲-۶- بردگی در ادیان بزرگ الهی..... ۲۱
- ۲-۷- بردگی در میان اعراب جاهلی..... ۲۳
- ۲-۸- بردگی در اسلام و سیره ی پیامبر..... ۲۴

فصل سوم: جغرافیایی تاریخی ماوراءالنهر

- ۳-۱- مفهوم لغوی ماوراءالنهر..... ۲۹
- ۳-۲- موقعیت جغرافیایی ماوراءالنهر..... ۳۰
- ۳-۳- ایالات و شهرهای ماوراءالنهر..... ۳۱
- ۳-۳-۱- بخارا..... ۳۲
- ۳-۳-۲- سمرقند..... ۳۳
- ۳-۳-۳- خوارزم..... ۳۵
- ۳-۴- منشأ نژادی ترکان..... ۳۷
- ۳-۵- اهمیت ترکان در نزد ایرانیان..... ۳۹
- ۳-۶- اهمیت ترکان در نزد مسلمانان..... ۴۰

فصل چهارم: وضعیت اقتصادی ماوراءالنهر و رشد تجارت برده

- ۴-۱- اهمیت اقتصادی منطقه ماوراءالنهر..... ۴۲
- ۴-۱-۱- کشاورزی..... ۴۲
- ۴-۱-۲- صنعت و تولید..... ۴۳
- ۴-۱-۳- امور بازرگانی..... ۴۴
- ۴-۲- تجارت برده در ماوراءالنهر..... ۴۸
- ۴-۲-۱- مفهوم بردگی در دوره اسلامی..... ۴۸
- ۴-۲-۲- عوامل پیدایش بردگی در ماوراءالنهر..... ۴۹
- ۴-۲-۲-۱- فتوحات اسلامی..... ۴۹

.....	۴-۲-۲-۲- هجوم اقوام ترک	۵۰
.....	۴-۲-۲-۳- خرید و فروش بردگان	۵۱
.....	۴-۲-۲-۱- شمال شرقی ماوراءالنهر	۵۲
.....	۴-۲-۲-۲- شمال غربی ماوراءالنهر	۵۳
.....	۴-۲-۲-۳- جنوب ماوراءالنهر	۵۵
.....	۴-۲-۳- آداب و شرایط خرید و فروش بردگان	۵۶
.....	۴-۲-۴- اهداف خرید و فروش بردگان	۵۸
.....	۴-۲-۱- ارزش غلامان ترک در امور نظامی و خدماتی	۵۸
.....	۴-۲-۲- ارزش غلامان به عنوان هدیه	۶۰
.....	۴-۲-۳- غلامان اسباب ثروت	۶۱
.....	۴-۲-۴- غلامان پشتیبان و مونس و همدم وفادار	۶۲
.....	۴-۲-۵- غلام ترک در ادب فارسی	۶۳
.....	۴-۲-۶- ارزش اقتصادی غلامان ترک در ماوراءالنهر	۶۵

فصل پنجم: جایگاه سیاسی غلامان ترک در سرزمین های اسلامی

.....	۵-۱- اهداف سیاسی امرای ایرانی از پذیرش غلامان ترک	۶۸
.....	۵-۲- جایگاه اجتماعی غلامان ترک در نزد ایرانیان	۷۰
.....	۵-۳- نقش غلامان ترک در دربار امرای ایرانی	۷۲
.....	۵-۴- نقش غلامان ترک در امور نظامی	۷۳
.....	۵-۵- نقش غلامان ترک در امور سیاسی	۷۵
.....	۵-۶- نقش غلامان ترک در پذیرش فرهنگ ایران اسلامی	۷۶
.....	۵-۷- پیامدهای سیاسی به کارگیری غلامان ترک	۷۸
.....	۵-۷-۱- بی وفایی غلامان ترک	۷۸
.....	۵-۷-۲- غلامان ترک، عامل تفرقه و نفاق	۷۹
.....	۵-۷-۳- قدرت یافتن غلامان ترک در امور نظامی	۸۰
.....	۵-۷-۴- پیدایش دولت های ترک و جور و ستم ایشان	۸۱

صفحه

عنوان

۸۳.....	نتیجه.....
۸۶.....	پیوست ها.....
۹۶.....	پی نوشت ها.....
۹۹.....	منابع و مأخذ.....

پیشگفتار

تجارت برده در ماوراءالنهر، مقارن با قرون نخستین اسلامی، در اثر مجاورت با سرزمینهای اقوام ترک بیشتر منحصر به خرید و فروش غلامان ترک است. این تجارت با مدیریت عنصر ایرانی، به صورت غیرنظامی محیط آرامی را برای شکل‌گیری مناسبات اقتصادی با اقوام ترک آسیای میانه فراهم کرده است و موجب ورود غلامان ترک به سرزمینهای اسلامی و مسلمان شدن آنان و ترقی ایشان در مراتب اداری و سیاسی کشور شده است.

در این پژوهش، سعی شده تا به عوامل جغرافیایی، اقتصادی و سیاسی تجارت برده در ماوراءالنهر پرداخته شود و سپس پیامدها و نتایج سیاسی آن، در سرزمین‌های اسلامی به ویژه ایران اسلامی، مورد بررسی قرار گیرد.

این رساله، در پنج فصل تهیه و تدوین شده است. در فصل اول با عنوان " کلیات " به تبیین مسأله پژوهشی، اهداف، پرسشها، فرضیه‌ها، پیشینه و روش تحقیق و معرفی منابع پرداخته ایم. در قسمت معرفی منابع به برخی از منابع اصلی که شامل منابع متنوع تاریخی، جغرافیایی، سیاسی و ادبی است و نیز منابع تحقیقاتی که شامل کتب و مقالات تحقیقاتی جدید و پایان نامه‌های دانشگاهی است، پرداخته ایم. فصل دوم با عنوان " پیشینه تاریخی برده داری از آغاز تا ظهور اسلام"، مفهوم برده و برده داری در جوامع غربی و شرقی و ادیان بزرگ الهی و مقایسه‌ی برده داری در میان آنها، برده داری در دین اسلام و مقایسه آن با ادیان دیگر را مورد بررسی قرار داده ایم. در فصل سوم؛ با عنوان "جغرافیای تاریخی ماوراءالنهر" با بررسی موقعیت و حدود جغرافیایی ماوراءالنهر و جغرافیای اقتصادی مهم ترین شهرهای آن، پدیده‌ی تجارت برده را در این منطقه ارزیابی کردیم و سپس، چگونگی ظهور ترکان در منطقه ماوراءالنهر و عوامل پذیرش آنان را در ماوراءالنهر مورد بررسی قرار دادیم. در فصل چهارم با عنوان " وضعیت اقتصادی ماوراءالنهر و رشد تجارت برده"، به جایگاه اقتصادی شهرهای ماوراءالنهر در امور تولیدی، صنعتی و بازرگانی پرداخته ایم تا زمینه‌ها و عوامل رشد تجارت برده را در این منطقه بیابیم. در فصل پنجم با عنوان " جایگاه سیاسی غلامان ترک در سرزمینهای اسلامی"، به بررسی دیدگاهها و اهداف سیاسی امرای ایرانی پرداخته ایم تا به انگیزه‌های سیاسی خرید و فروش غلامان ترک در این منطقه پی ببریم و سپس به نقش غلامان ترک در دستگاه امرای ایرانی و پیامدهای حضور آنان در امور سیاسی و نظامی پرداختیم و در پایان، آنچه را از تمامی فصول حاصل شد، در نتیجه‌گیری آوردیم.

فصل اول

کلیات

۱-۱ تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

برده داری، از مهمترین پدیده هایی است که پیوسته در طول تاریخ بشر از دوره ی باستان تا معاصر جریان داشته است. به طوری که تمام ملل شرق و غرب جهان به نوعی گرفتار آن بوده اند و حتی ادیان بزرگی همچون یهودیت و مسیحیت نیز نتوانسته اند آن را لغو کنند و تنها دین اسلام توانست با صدور احکامی در زمینه ی آزادی بردگان راهی را برای از بین بردن تدریجی آن باز کند.

با ظهور اسلام در منطقه ی ماوراءالنهر، پدیده ی برده داری در اثر فتوحات مسلمانان تقویت شد چنانکه اهداف بیشتر فاتحان مسلمان، به دست آوردن غلام و کنیز بود. از این رو، مسأله برده داری در ماوراءالنهر مقارن با ظهور نخستین دولت های مسلمان ایرانی، تحت عنوان برده داری دوره اسلامی در این منطقه شکل گرفت و از بردگان آن نیز با عنوان " غلام " یاد شد، زیرا که واژه ی غلام بار معنایی واژه ی " برده " در جوامع غربی را ندارد و این به جهت آن است که برده داری اسلامی مفهوم تعدیل شده تری نسبت به برده داری جوامع غربی دارد. به طوری که پیامبر اسلام از آغاز تمدن اسلامی آزاد کردن بردگان را به عنوان ارزشی اخلاقی و دینی مطرح کرده است. از این روست که در جوامع اسلامی غلامان از امتیازات و شرایط بهتری نسبت به بردگان در جوامع غربی برخوردار هستند. اما آنچه در اینجا اهمیت دارد، آنکه عنصر ایرانی حاکم در ماوراءالنهر، برخلاف عنصر عرب مسلمان پذیرای پدیده ی برده داری نشده است و دوره ی خلافت عباسی که دوره ی شکل گیری دولت های

نیمه مستقل ایرانی اسلامی است، با دوره ی خلافت اموی که دوره ی فتوحات اعراب مسلمان است، متفاوت است. ناسازگاری عنصر ایرانی با پدیده ی برده داری منجر شد تا برده داری دوره اسلامی که بیشتر شامل خرید و فروش غلامان ترک بود، متفاوت از برده داری اعراب در عصر اموی شود و ایرانیان غلامان ترک را به عنوان پشتیبانی برای دولت ایرانی در مقابل تهدیدات داخلی و خارجی منطقه قلمداد می کردند و این در حالی است که غلامان نیز در جلب رضایت اربابان خود چنان موفق بودند که نقش خود را در مأموریت هایی واگذار شده از سوی آنان، به خوبی انجام می دادند. در نتیجه، می بینیم که در طی قرن های سوم و چهارم هجری غلامان ترک، نه تنها به عنوان بردگان عاصی مطرح نیستند بلکه به عنوان بردگان و غلامانی وفادار برای دولت ایرانی و خلفای عباسی نیز هستند و در جامعه ی عصر عباسی جایگاه خوبی دارند.

۲-۱ اهداف تحقیق

اهداف مسأله پژوهشی در این رساله عبارتند از:

- مشخص کردن نوع برده داری در منطقه ماوراءالنهر مقارن با شکل گیری نخستین دولت های نیمه مستقل ایرانی به خصوص در طی قرن های سوم و چهارم هجری.
- تبیین پدیده ی برده داری در منطقه ی ماوراءالنهر در تقابل با عنصر ایرانی مسلمان.
- تبیین تأثیرات برده داری ماوراءالنهر بر تحولات سیاسی سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی.

۳-۱ پرسشها و فرضیات تحقیق

۱-۳-۱ پرسشها

- تجارت برده در ماوراءالنهر در طی قرن های سوم و چهارم هجری چه اهمیتی دارد؟
- تجارت برده در ماوراءالنهر مقارن با قرون سوم و چهارم هجری چه تأثیری بر تحولات سیاسی سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی داشته است؟
- چه عواملی منجر شد تا برده داری در ماوراءالنهر رونق یابد؟
- برده داری در ماوراءالنهر از چه نوعی است و چه تفاوتی با برده داری در جوامع غربی دارد؟

۲-۳-۱ فرضیه ها

- تجارت برده در ماوراءالنهر بیشتر مختص به خرید و فروش غلامان ترک است و در اثر آموزش و مدیریت عنصر ایرانی شکل می گیرد.

- نقش غلامان ترک در تحولات سیاسی، ابتدا به عنوان پشتیبان دولت ایرانی است ولی سپس حامی و پشتیبان دستگاه خلافت عباسی در بغداد می شود.

- عوامل رونق برده داری در ماوراءالنهر، مجاورت با سرزمین های اقوام ترک در جریان فتوحات اسلامی و قرار گرفتن آن در مسیر جاده های تجاری بین المللی است.

- برده داری ماوراءالنهر برخلاف برده داری جوامع غربی تولیدی و اقتصادی نیست بلکه بیشتر خدماتی و نظامی است.

۱-۴ پیشینه ی تحقیق

مسأله برده و برده داری، از مباحثی است که مورد توجه محققان خارجی و ایرانی زیادی قرار گرفته است. به طوری که می توان آثار این محققان را به سه گروه تقسیم کرد.

گروه اول محققانی هستند که به تاریخچه برده داری جهان پرداخته اند و از جمله ی آنها " **نورمن آل ماخت** ^۱ " و " **آن ماتفیلد** ^۲ " در کتاب های " **تاریخ برده داری** " و " **تجارت برده** " است که هر دو بر تاریخچه ی برده داری اروپا و آمریکا بیشتر تأکید کرده اند، با این تفاوت که " **آل ماخت** " در زمینه ی برده داری در سرزمینهای اسلامی نیز اظهار نظر کرده است. همانطور که " **پتروشفسکی** ^۳ " نیز در کتاب " **سه مقاله درباره ی بردگی** " ضمن بررسی بردگی در دوران خلافت امویان و عباسیان به این امر توجه کرده است و بردگی در اسلام را همچون بردگی در جوامع غربی دانسته و این در حالی است که " **گوستاولوبون** ^۴ " فرانسوی در کتاب " **تمدن اسلام و عرب** "، ضمن بررسی تمدن عرب در قبل و بعد از اسلام، در قسمتی از کتاب خود تحت عنوان " **برده و بردگی در شرق** "، با نگرشی مثبت، به مسأله بردگی در شرق و تفاوت های آن با غرب پرداخته است.

گروه دوم محققانی هستند که با نگرش فقهی به مسأله برده داری در اسلام پرداخته اند و از جمله ی آنها مقاله " **برونشوویگ** ^۵ " در زیر عنوان واژه ی "عبد" در کتاب " **انسیکلوپدیای اسلام** ^۶ " است که با دید فقهی به بررسی و مقایسه ی بردگی در اسلام و جهان پرداخته است. به طوری که محققان ایرانی همچون " محمد علی گرامی " و

¹ Norman L.Macht

² Anne Mount field

³ Petrushevskii

⁴ Gustave LeBon

⁵ Brunschvig

⁶ Encyclopedia of Islam

مصطفی حسینی " در کتابهای "نگاهی به بردگی" و " بردگی از دیدگاه اسلام " نیز با نگرشی فقهی به بررسی بردگی در سرزمین های اسلامی پرداخته اند.

گروه سوم محققانی هستند که در مورد برده داری یا تجارت برده در منطقه ی ماوراءالنهر اظهار نظر کرده اند، چنانکه " محمد رضا ناجی " و " ریچارد فرای " در کتابهای " سامانیان " و " تاریخ ایران کمبریج "، ضمن بررسی موقعیت اقتصادی ماوراءالنهر و مسأله ظهور ترکان در آن، موضوع تجارت برده در ماوراءالنهر را به خوبی مورد بررسی قرار داده اند.

۱-۵ روش تحقیق و مراحل آن

روش تحقیق در این رساله به شیوه ی توصیفی و تحلیلی است و بر مبنای منابع کتابخانه ای، اطلاعات، جمع آوری شده است.

مراحل تحقیق در این پژوهش نیز عبارتند از:

- مطالعات مقدماتی

- جمع آوری اطلاعات و دسته بندی آن

- تحلیل و تدوین مطالب

۱-۶ معرفی برخی از منابع پژوهش

در این پژوهش، از منابع جغرافیایی، تاریخی، سیاسی و ادبی که متعلق به قرون اولیه ی اسلامی است و نیز منابع تحقیقاتی که در این زمینه اهمیت دارد، بهره گرفته ایم. در میان منابع اصلی، منابع تاریخی بسیار متنوع است و شامل تاریخ عمومی، تاریخ محلی و کتب فتوح می باشد. از میان منابع سیاسی، کتاب سیاست نامه نیز بسیار حائز اهمیت است.

۱-۶-۱ تاریخ های عمومی

این کتب تاریخی از ابتدای آفرینش آدمی آغاز و تا زمان حیات مؤلف ادامه می یابد، معمولاً بخش های ابتدایی آن تقلید از منابع دیگر است و بخش هایی که نزدیک به زمان حیات مؤلف است، اهمیت می یابد. این منابع از جهت آنکه اطلاعات جامع و کاملی از حوادث تاریخی می دهد، بسیار حائز اهمیت است.

¹ Richard Frye

۱-۶-۱-۱ تاریخ طبری

کتاب "تاریخ الرسل و الملوک" مشهور به "تاریخ طبری"، تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری است که در اوایل قرن چهارم هجری به زبان عربی نوشته شده است. این کتاب از معتبرترین و مشهورترین منابع تاریخ عمومی اسلام است که تمامی اطلاعات تاریخ مسلمین را گردآوری کرده است. اما چون در درستی و نادرستی مآخذ روایات تعمقی نکرده، همواره عین روایات را آورده است. اهمیت این کتاب از جهت دسترسی به تمامی روایات در زمینه ی اسارت و بردگی اسیران جنگی مقارن با فتوحات مسلمین در قرون اولیه اسلام است.

۱-۶-۱-۲ تاریخ گردیزی

کتاب "زین الاخبار" مشهور به "تاریخ گردیزی" تألیف ابوسعید عبد الحی بن ضحاک بن محمود گردیزی است که در زمان سلطنت عبد الرشید بن مسعود غزنوی (۴۴۱-۴۴۴ قمری) نوشته شده است. این کتاب از منابع مهم تاریخ عمومی اسلام و تاریخ ایران بعد از اسلام است که در زمینه ی تاریخ سلطنت امرای ایرانی همچون طاهریان، سامانیان و فتوحات آنان در خراسان بزرگ بسیار حائز اهمیت است چنانکه به خوبی به شرح جنگها و نحوه ی اسارت اقوام ترک در این منطقه پرداخته است.

۱-۶-۲ تاریخ های محلی

این کتب تاریخی شامل تاریخچه برخی شهرهای مهم و تاریخی ایران است که اغلب از آغاز پیدایش آن شهر و تا زمان حیات مؤلف ادامه می یابد و در بردارنده ی نکات جالب و تازه ی در این زمینه می باشد. اهمیت این منابع تاریخی از جهت شرح وقایع و حوادث مربوط به شهرهای تاریخی ایران است.

۱-۶-۲-۱ تاریخ بخارا

کتاب "تاریخ بخارا"، تألیف "ابوبکر محمد بن جعفر نوشخی" (۳۴۸-۲۸۶ هجری) است که از کهن ترین تواریخ محلی است. این کتاب به زبان عربی شیوا و روان نوشته شده و به نوح بن نصر سامانی تقدیم شده است. اهمیت آن در مباحث متعددی همچون اطلاعات سودمندی در باب تاریخ بخارا، امور اقتصادی چون ضرب سکه، بازارها، خراج و مالیات ها و همچنین فتوحات مسلمین در بخارا و نفوذ تدریجی اسلام در این شهر است.

۱-۶-۲-۲ تاریخ سیستان

کتاب "تاریخ سیستان"، از مؤلفی ناشناس متعلق به قرن پنجم هجری است که مشتمل بر روایات و اخبار جالبی در باب حوادث سرزمین سیستان و احوال یعقوب لیث و جانشینان اوست. این کتاب، از کتابهای مهم تاریخی درباره ی سیستان است که سبک نوشتن متفاوت آن، نشان دهنده ی آن است که توسط چندین نویسنده تألیف یافته است.

مضامین این کتاب راجع به چگونگی بنای سیستان، حدود جغرافیایی آن، اوضاع آن بعد از اسلام و مهمتر از همه شرح تاریخ صفاریان است که در مورد برخورد های صفاریان با سامانیان و نحوه ی استفاده آنان از غلامان ترک در دربارها و امور سیاسی، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

۱-۶-۳ کتب فتوح

این منابع تاریخی مربوط به تاریخچه ی فتوحات اعراب مسلمان در سرزمین های اسلامی به ویژه ایران اسلامی است که به شرح مفصلی از وقایع و جنگهای مسلمانان با دیگر سرزمین ها در عصر فتوحات می پردازد. این اخبار و روایات در آثار مورخانی همچون بلاذری، دینوری، یعقوبی به خوبی دیده شده است.

۱-۶-۳-۱ فتوح البلدان

کتاب "فتوح البلدان"، تألیف "ابوالحسن احمد بن یحیی بلاذری" (متوفی ۲۷۹ هجری) است که مشتمل بر اخبار و روایات فتوحات اعراب مسلمان است. اهمیت این کتاب، به جهت احاطه ی مؤلف بر اخبار و مآخذ مختلف به خصوص در زمینه ی فتوحات مسلمین در ایران است که شرح مفصل و دقیقی از حوادث مزبور ارائه می دهد. این کتاب، در زمینه فتوحات مسلمانان در ماوراءالنهر به ویژه فتوحات "قتیبه بن مسلم باهلی" و نحوه ی اسیر کردن اقوام ترک در این منطقه است.

۱-۶-۴ منابع سیاسی

این منابع مشتمل بر دیدگاه های سیاسی مورخان و نویسندگان ایرانی است که اغلب تحت عنوان سیرالملوک، نصیحه الملوک، آیین شهریاری و امثال آنها، برای امرا و سلاطین ایرانی و ترک نوشته شده است. پدیدآورندگان این آثار از دیران و منشیان سلاطین ایرانی و ترک و یا از وزرا و امرایی بودند که مطالب آنان در باب سیاست امرای ایرانی در طول تاریخ حاوی روایات و نکات تازه ای است.

۱-۴-۶-۱ سیاستنامه

کتاب "سیاست نامه" یا "سیرالملوک"، تألیف "خواجه نظام الملک طوسی" است که در سال ۴۷۹ هجری در پاسخ به درخواست ملکشاه سلجوقی نوشته شده است. این کتاب، مشتمل بر دیدگاههای سیاسی خواجه نظام الملک طوسی است که برای آشنایی امرای سلاجقه با شیوه های پادشاهی ایرانیان باستان و برقراری تعادل میان فرهنگ و سنت ملک داری ایرانی با قدرت سلاجقه نوشته شده است و در بردارنده ی روایات و نکات تازه ای در باب فرمانروایی امرای ایرانی همچون سامانیان نیز می باشد. اهمیت و ارزش این کتاب، در زمینه نحوه ی تعلیم و تربیت غلامان ترک و اهداف سیاسی امرای ایرانی از به کارگیری غلامان ترک در دربار امرای ایرانی است.

۱-۶-۵ منابع جغرافیایی

این منابع شامل کتب جغرافیایی قرون اولیه اسلامی است که به خوبی موقعیت جغرافیایی مناطق و شهرهای سرزمین های اسلامی، به خصوص منطقه خراسان بزرگ و ماوراءالنهر را به لحاظ جغرافیایی بیان کرده است. هرچند که مضامین کتب جغرافیایی مؤلفانی چون "ابن خردادبه"، "اصطخری"، "ابن حوقل"، "مقدسی" و "جهانی" تا حدودی شبیه به هم است، ولی گاهی مکمل هم نیز هستند.

۱-۵-۶-۱ اشکال العالم

کتاب "اشکال العالم"، تألیف "ابوعبدالله محمدبن احمد جهانی" است که در سال ۳۰۲ هجری وزیر امیر نصر بن احمد سامانی بوده است. اگرچه مطالب این کتاب مشابه کتب جغرافیایی همعصر اوست ولی در بررسی اقوام ترک و سرزمینهای آنان در اطراف ماوراءالنهر اندکی صحیح تر و کامل تر از آنان به نظر می رسد. به خصوص آنکه مؤلف این کتاب از وزرای برجسته امرای سامانی و از نزدیک شاهد مناسبات سامانیان با ترکان بوده است. از این روست که کتاب او از مآخذ اصلی مورخان همچون "گردیزی" و جغرافیدانانی همچون مؤلف "حدود العالم" بوده است.

۱-۶-۶-۱ منابع ادبی

این کتب شامل آثار منظوم و مثنوی شاعران و نویسندگان قرون اولیه اسلامی است که آثار مثنوی آنها، در باب مباحث اخلاقی و اجتماعی و سیاسی متعلق به دوره امرای نخستین اسلامی، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

۱-۶-۶-۱ قابوسنامه

کتاب "قابوسنامه"، تألیف "امیرعصرالمعالی کیکاوس بن قابوس وشمگیر" ملقب به "شمس المعانی" است که آن را در سنه ۴۷۵ هجری برای فرزند خود، گیلان‌شاه، تألیف کرده است و متضمن مطالب بسیار سودمند اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است. اهمیت این کتاب، در مسأله پژوهشی، به جهت فصلی است که در باب "برده خریدن" آورده است. این مؤلف، شرایط و آداب خرید و فروش غلامان ترک و غیر ترک مقارن با قرون نخستین اسلامی را در این فصل شرح داده است.

۱-۶-۶-۲ انیس الناس

کتاب "انیس الناس"، تألیف نویسنده ای به نام "شجاع" است که آن را در سال ۸۳۰ هجری به نگارش در آورده است. این کتاب مشتمل بر مباحث اخلاقی، تدبیر منزل و سیاست مدن است و بسیاری از مضامین آن نیز برگرفته از کتب ادبی همچون قابوسنامه، گلستان سعدی و مثنوی مولانا است که مضامین و حکایات تازه ی را از عصر خود به آن اضافه کرده است، و گاهی اشعاری از خود را نیز در متن آورده است که از اهمیت بسیاری برخوردار است. در این کتاب، فصلی تحت عنوان "آداب برده خریدن و شرط آن" آمده است که تا حدودی به اقتباس از قابوسنامه است، با این تفاوت که کمی کامل تر و مفصل تر و جذاب تر به نظر می رسد.

۱-۶-۷ منابع تحقیقاتی

این منابع، شامل کتب و مقالات تحقیقاتی جدید و پایان نامه های دانشگاهی است که در زمینه مسأله ی پژوهشی مذکور دیدگاه ها و نظریات جدیدی را ارائه داده است.

۱-۶-۷-۱ کتب تحقیقاتی

این کتب تحقیقاتی، شامل دو دسته از منابع تحقیقاتی می شود؛ دسته ی اول در خصوص تاریخ ایران و دسته ی دیگر در خصوص تاریخ بردگی جهان و اسلام است که از اهمیت بسیاری برخوردار هستند.

۱-۶-۷-۱-۱ تاریخ ایران از فروپاشی ساسانیان تا آمدن سلجوقیان

کتاب "تاریخ ایران از فروپاشی ساسانیان تا آمدن سلجوقیان"، تألیف "ریچارد فرای" از نویسندگان دانشگاه کمبریج است که به بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دولت های ایرانی اسلامی طاهریان تا سلاجقه پرداخته است. اهمیت این کتاب، در باب طریقه ی به دست آوردن بردگان در زمان دولتهای طاهریان، سامانیان و صفاریان و قدرت یابی غلامان ترک در دستگاه های امرای ایرانی و خلفای عباسی است.